

2004-2007 közti kutatásom során 62 gyűjteményben 284, nagyrészt faragással díszített vagy csontos nyeret tanulmányoztam. A magyar köz- és magángyűjtemények mellett 11 erdélyi, 8 felvidéki és 3 vajdasági múzeumban is kutattam. Céлом az volt, hogy faragóstílus alapján azonosítsak készítőközpontokat, illetve műhelyeket, műhelycsoportokat, vizsgáljam a stílusfejlődést. Más témájú korábbi kutatásaim (fazekasság, festett asztalosmunkák) során gyűjteményeink feltáratlan, publikálatlan részére figyeltem fel, mely új megvilágításba helyezte korábbi ismereteinket. Ezt vártam és kaptam is meg a faragott nyergek motívumainak tanulmányozásától.

Kutatásom eredetileg a csontos nyergekre nem terjedt ki, de az előkerült kilenc, eddig ismeretlen példány ornamentikájuk és szerkezetük tanulmányozását tette lehetővé. A faragással díszített nyergek között 10 eddig ismeretlen, 18-19. századi datált példány is előkerült, míg a 20. század készítményei közt ötöt jelöltek évszámmal. Ezek a datált példányok pontosították a kápafejek formaváltozatainak módosulását, illetve új ismereteket nyújtottak a különböző faragótechnikák és motívumok, továbbá ezek színezésének megjelenéséhez.

Az anyagfeltárás során eddig ismeretlen központokat – egyeseket nevesítve is –, továbbá a gyártóközpontok vásári körzetét lehetett behatárolni. Az egyes központok termékeinek elterjedési köre – múzeumi példányok bekerülési helye alapján – is szolgált meglepetéssel. Kutatási eredményeimről előadásokban és megjelent vagy megjelenés alatt lévő tanulmányokban számoltam be.

A terepmunkával párhuzamosan folyt a díszítmények rajzolása. Sajnos, különböző okok miatt (külföldi munkavállalás, megbízhatatlanság), négy év alatt három rajzoló közreműködését kellett igénybe vennem, s várhatóan közel 100 rajz elkészítését már saját költségemre, egy negyedik rajzolóval fogom elvégeztetni. Rajzolóim mindvégig keveselltek az egyes rajzok darabjáért felvett nettó 400 Ft-ot, és a határidőket sem tartották be. Az alacsony árnak egyik oka az volt, hogy csak az első rajzoló rendelkezett számlaadási lehetőséggel. Én is tévesen határoztam meg a rajzok várható számát, mely munkáért költségvetésembe négy év alatt bruttó 150 ezer Ft-ot állítottam be. Egyes díszítmény- és szerkezet miatt fontos darabokról akár 5-6 rajz is készült, ezek közé tartoztak a csontos nyergek, a datált, illetve különösen díszes vagy az átlagtól eltérő ornamentikával rendelkező példányok. Így eredeti szándékom, hogy a rajzok egységes minőségét garantálón egy rajzolóval dolgoztatok, nem valósult meg. A második rajzoló részletezőbb technikával dolgozott, a harmadiknak kezdetben nem volt elég gyakorlata. A negyedik rajzoló személyében még nem döntöttem.

A tervszerű munkavégzést az éves támogatás késedelmes biztosítása – gyakran június végén jutottam hozzá – mellett az utólagos elszámolás – főleg a külföldi kiküldetések esetén – is nehezéssé tette. Előleghez nem jutottam hozzá, így én előlegeztem költségeimet. 100 kilométerre van munkahelyem a szolnoki központtól, az elszámolás ezért gyakran posta úton történt. Némi előrelépést az utolsó két évben tapasztaltam, amikor külföldi napidíjamat számlámra átutalták, de biztosítási, szállodai számlámat és gépkocsi-használatomat én előlegeztem meg, és kiadásaimhoz csak több hetes késéssel jutottam hozzá. A késedelemhez a biztosítótársaságok tisztafüredi kirendeltségei is hozzájárultak, számlát csak budapesti vagy szolnoki központjuktól lehetett beszerezni többszöri reklamációra.

A gyűjteményekben található nyergek egy része utóleltározott, készítés helyére, idejére és készítőre pár eset kivételével így nem utal. Előkerülési helyük is több esetben ismeretlen. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum mezőgazdasági eszközarchívumában nyilvántartott példányokból több már nem lelhető fel (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Jász-Nagykun-Szolnok megye, Békés megye). Két esetben (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Wosinszky Mór Múzeum) a nyergek egyik kápafeje leírókartonjuk készítése után sérült vagy

tört le, darabjai nem kerültek elő. A Mezőgazdasági Múzeum egyik nyergéről így csak leírókartonja alapján derült ki hogy datált, s az 1840-es évszámot viselte.

Külön kiemelném, hogy határon túli kutatásomat – esetenként magyar nemzetiségű muzeológusok bevonásával – szlovák, román és szerb néprajzosok a legmesszebbmenőkig támogatták és segítették, s a magyar múzeumoktól is minden segítséget megkaptam.

Kutatási eredményeim:

1./ A kutatás legkorábbi eredménye a már korábban is feltételezett kiskunsági egyik központ, Kiskunhalas meghatározó műhelyének/műhelykörének azonosítása volt. A legfőbb bizonyíték egy Móra Ferenc Múzeumban őrzött nyereg kápájának patkó alakú vasmegerősítésére beütött felirat volt, mely arról tájékoztató, hogy 1849-ben készült K. K. Halason. Jellegzetes beütött, domború faragású motívumaival már az OTKA-kutatás megkezdése előtt több nyergen találkoztam, melyek egy részének bekerülési helye a Kiskunsághoz volt köthető. A kutatás végén már húsz példányt lehetett ehhez a műhelyhez kötni, őrzési és ismert előkerülési helyük két jellegzetes centruma a Dunántúl középső részéhez, illetve a Kiskunsághoz köthető.

A kiskunhalasi készítésű nyergeken a kápafejen három faragó-technikával (beütés, lapos és domború faragás) négyféle ornamentika fordult elő. A lapos, illetve az újabb eredetűnek tartott domború faragások kinyílt virágtányérokat, gránátalmát jelenítettek meg elhajló levelek társaságában. Másik típusukon már csak domború faragású a birodalmi- vagy az ország-címer, s hasonló technikával alakították ki legkorábbi datált példányukra (1786) a viaskodó állatpárt is. A birodalmi- és ország-címeres darabok másik – általában első – kápafején és hátsó kápafeje alján vagy domború faragású, igen kvalitásos virágornamentika, vagy beütött rozetta – esetleg mindkettő – fordul elő. Hat nyergen csak beütött rozetták díszítik a kápafejeket. Néhány esetben a levelekkel kombinált rozettát lapos faragással alakították ki. Ezek egyike, továbbá a Déri Múzeum kétféjű sassal díszített példányának kápája és kápafeje részegélyt kapott.

A kiskunhalasi műhelykörhöz kapcsolódó nyergen találtam a legtöbb készítési időre utaló évszámot (1786-1849 közti időszakból nyolc esetben). Három datált nyergen a tulajdonos monogramját (TI, KB, CSA) is feltüntette a készítő. A kápák külső- és belső oldalát azonos ütővasakkal kialakított beütött mintasorok díszítik, s továbbá jellegzetesség a kápafejek rozmaringmotívummal való keretezése, mely más központoknál – főleg Tiszafürednél – némi időkéssel jelent meg. A készítők iskolázott céhes-nyergesek, akik vélhetően mintafüzettel is rendelkeztek. Motívumkincsük a történeti stílusoktól még alig szakadt el.

Ez a műhely vagy műhelycsoport készítményein szinte minden esetben a nyeregszárnyak alsó oldalán kettős vésett körvonallal szegélyezi a szárnyakat, viszont egy esetben sem díszíti a nyeregszárny felső oldalának közepét indás motívummal. Mindezek a jellegzetességek igen megkönnyítik az egyes nyergek Kiskunhalashoz való kötését.

2./ Tiszafüred díszítőmotívumairól néhány hiteles példány alapján már korábban is volt ismeretünk. Sajnos ez a központ alig datálta – a 19. században csak két esetben (1839, 1869) - készítményeit, így egyéb jellegzetesség alapján lehetett motívumfejlődését felvázolni. Korai díszítőstílusát az Ethnographiában (2007. 2-3. szám) megjelenés alatt lévő tanulmányomban dolgoztam fel. Ez a központ már 1724-ban elkülönült típusként volt jelen a piacon, s a 18. század második harmadától a Habsburg Birodalom huszárezredeinek – és vélhetően a jászkun huszároknak is – hivatalos, szabályzatban rögzített nyeregfajtája volt. A hadi megrendelések mellett piaci, vásári igényeket is kielégített, hiszen egy Békés megyei

árszabásban már külön ára volt a füredi mintára készített fanyeregnek (paraszt és metszett változatának egyaránt).

A korai készítésű füredi nyergek kápafejeit, ritkábban kápájának külső oldalát a honfoglalás korának palmettás motívumait idéző növényi ornamentika díszítette. Nyeregszárnyán a kengyelszíz és a heveder átfűzésére szolgáló lyukakat vésett keretbe foglalták, melyről vésett indák ágaztak le, esetenként ékrovás és piros festés tette a keretezést még tetszetősebbé. Már a legkorábbi, füredinek tartható nyergen (1769) is megtalálható ez a keretezés a másik korai jellegzetességgel, a kápák gótikus eredetű indadíszével. Ezeken a korai nyergeken a kápákat, kápafejeket és a nyeregszárnyat vésett vonallal keretezett ékrovás szegélyezi. A kápafejeket általában csak beütött, szabályosan elszórt kis csillagok adják az igen visszafogott díszítményt.

Az 1769-es darab, mely a Kallós-gyűjtemény (Válaszút) része, más szempontból is figyelmet érdemel. Részben a korai darabok kápafej-formája, részben pedig a nyeregszárny hátlapján lévő szerkesztési véset miatt.

Egy 1839-es datálású nyereg - mely egy 2007-es aukción bukkant fel - segítségével két-három évtizeddel korábbi idősakra tehetjük a füredi készítmények fokozatos stílusváltását. Ezen a darabon már a kápák és kápafejek ékrovásos keretezését a beütött rozmaringmotívum váltotta fel, mely a kiskunhalasi készítményeket korábban is jellemezte. Gyorsabban kialakítható beütött, általában pirossal színezett körmotívum fut körbe ezután leggyakrabban a kápákon és a nyeregszárnyon, kiszorítva a szárnyról az indadíszet. Igényes darabok ezt követően már ritkábban készülnek. Egy meghatározott díszítményrendszert – az utolsó Kuli-darabok és nagyapjának egyik hiteles nyerge alapján - a Kuli-családhoz tudunk kötni. Ennek a családnak egyik ága az anyakönyvi kutatások szerint bizonyíthatóan három generáción át nyeregyártással foglalkozott, palmettás motívumai gyakran kinyílt virágtányérokat öveznek. A kutatás azt is kiderítette, hogy a palmettás motívum kezdetben csak elhajló növényi indákat jelenített meg, és csak a kápafej formájának változása tette lehetővé később a kör alakot követő rozetták beépítését. A korai darabok színezésére néhány nyergen halvány nyomok utalnak (zöld, piros, fekete).

A füredi nyereg etalon volt. Korábban szerkezeti felépítését, majd a 19. század második felében díszítményeit is átvették a környező nyeregyártó központok (Debrecen, Hajdúböszörmény), ezért a későbbi beütött-színezett nyergek készítőhelyeit részben nem is lehet pontosan azonosítani. Közös jellemzőjük a kápafejek nagy méretű, piros, ritkábban piros-fekete színű, esetleg sárgával kiegészített kinyílt virágtányérja, a nyeregszárny sokszor csak piros festékekkel felvitt pontsorról keretezett nagyobb pettyei. Egy szép kivitelű példány az 1869-es évszámot viseli, s egyeki (Hajdú-Bihar megye) lelőhelyről ajánlották fel megvételre a Szabadtéri Néprajzi Múzeumnak. Ezen a nyergen már minden olyan jellegzetesség előfordul, mely a 19. század utolsó harmadának tipikus ornamentikája.

A tiszafüredi, 20. századi példányok a Kiss Pál Múzeum gyűjteményében találhatók. Három darab az utolsó nyerges, Kuli Mihály ajándéka, melyet nyeregszárnyuk hátlapjára ceruzával, tollal jegyeztek fel, feltüntetve az ajándékozás időpontját is (1918-1921). Közéjük tartozik az ún. Horthy-nyereg, melyet a kormányzó tiszteletére készített a mester. Azonosítása a László Gyula könyvében található fotó segítségével történt.

3./ A kutatás harmadik évétől több, kisebb körzet ellátását biztosító nyerges-központ képe is kirajzolódott. Az egyiket konkrét helyhez is köthetjük. Kolozsvár, Székelykeresztúr, Sepsiszentgyörgy múzeumaiban és egy kereszturni magángyűjteményben feketére festett nyírfából faragott példányok kerültek elő kisebb-nagyobb lapos faragású díszítéssel. Köhalomról (Rupea) írta az egyik korabeli forrás (1842), hogy nagyobb körzetben keresettek nyírfából készült nyergei, mely nagyban valószínűsíti, hogy ezek a nyergek ottani készítmények.

Egyenes végű, széles kápafejeivel egy középfelvidéki központ meglétére is fény derült. A tórócszentmártoni, az alsókubinyi múzeumban hat példányuk lelhető fel, és az aradi múzeumban is őriznek egy igényes, szép díszítményű darabot. Ez a típus nemcsak széles kápafejei miatt tér el a füredinek nevezett típustól, hanem nyeregszárnyának kialakítása miatt is, mely ívelten nem követi a ló hátvonalát. Díszítményei is más típusúak, vésett vonalakból és ékrovásokból kialakított szívek, tulipánhoz hasonló virágok. Általában ez övezi a hevederszíj átfűzésére szolgáló lyukat is. Az ehhez a típushoz sorolható nyergek a kőhalmi típushoz hasonlóan a magyarországi gyűjteményekben nem találhatók meg.

Nagyszében tágabb körzetéből több olyan véséssel és ékrovással díszített nyereg került elő, mely 20. századi készítmény, kettő datált is (1934, 1953). Párhuzamait hasonló lelőhelyekről a Néprajzi Múzeumban, a szolnoki és a kiskunhalasi múzeumban is fellelhetjük. Három kivételtől eltekintve nem mesterek, hanem egyszerű specialisták készítményei. Közelmúltbeli funkciója: teherhordás. Hasonlóan specialisták munkái az ékrovással keretezett északkelet-erdélyi variánsok is.

Egy vésett és beütött díszítményű, színezett, kápafején rozettás darabot leírókartonja a hajdúböszörményi Poldi-szíjgyártó 19. század végi munkájának tart. Testvérei a szegedi és a Hadtörténeti Múzeumban fordulnak elő. Szerkezetére és díszítményeire a tiszafüredi munkák erősen hatottak.

4. Az anyakönyvi és levéltári kutatások Tiszafüred esetében a 18. század utolsó negyedétől lehetővé tették a nyergesek éves termelésének becslését, mely a csúcsidőszakban az évi 10 ezer darabra utal. Ez a mennyiség a 19. század második harmadától fokozatos, majd az 1860-as évek végétől drasztikusan csökken. Minderről 2006-ban Szolnokon a Magyar Tudomány Napján tartottam előadást, melynek tanulmányváltozata ugyanebben az évben CD-n jelent meg. Ebben az előadásban tettem kísérletet a füredi nyergesek 18. századi innovációjának és kreativitásának vizsgálatára is.

5. A kutatás előrehaladtával egyre több bizonyíték szólt amellett, hogy a kápák dőlésszöge mellett a kápafejek formaváltozata is korhoz köthető. Ebben a datált példányok is nagy segítséget nyújtottak. Pillanatnyi ismereteim szerint a formaváltozatok – fenntartva azt, hogy egymással párhuzamosan egy ideig két forma is szokásos volt – az alábbi sorrendet követik: a legkorábbiak egy nyújtott, kis hegyben végződő formát követnek, majd széles, lapos tetejű kápafejek tűnnek fel, ezt követően pedig a körhöz hasonló formaváltozatok terjednek el. Ez utóbbi formaváltozat a csontos nyergek egyik típusán már néhány évtizeddel korábban megfigyelhető.

A legkorábbi hiteles évszámot viselő nyereg (1769) nyújtott vonalú, ilyen formaváltozatot követ az 1786-os, állatküzdelmet megjelenítő darab is. A korai díszítőelemek vizsgálatakor a csak indás ágkombinációt ábrázoló palmettás díszű kápafejek is ezt a formát követik. A kétféjű sassal díszített nyergek legkorábbika is nyújtott kápafejű, melyet a sas-ornamentika szokatlan – első kápaknál alsó része – elhelyezése miatt a 18. század végéhez köthetünk. 1809-től ez a motívum már körhöz hasonló formát követő kápafejekon kerül kialakításra. A nyújtott vonalú formán már találkozunk az igényes kivitelű domború faragással, mely még a 19. század elején is a történeti stílusokhoz igen közeli.

A datált darabok közül a sepsiszentgyörgyi múzeum 1795-ös nyeregtöredékén már találkozunk a széles, lapos kápafejjel. Kápafején mélyített faragású szerkesztett rozetta, hátlapján palmettás indasor. Ezt a formát a közép-felvidéki és a 19. század első felének tiszafüredi készítményei között leljük fel leginkább – az előbbinél uralkodó, az utóbbinál csak néhány darabon -, kiskunhalasi nyergeknél ezzel a formaváltozattal nem találkoztam.

6. A datált példányok segítségével nem csak az apróbb szerkezeti változásokat, hanem a díszítmény fejlődését is nyomon lehetett követni, eddigi ismereteinket felülbírálni. Pl. a domború faragás megjelenése (18. század utolsó negyede) és a motívumok színezésének gyakorlata (19. század második harmada) az eddigi vélekedéstől eltérően pár évtizeddel korábban érhető nyomon. A datált példányokból levonható stílusbeli változásokról 2007-ban a Magyar Tudomány Napján Szolnokon tartottam előadást, ugyanitt jelent meg CD-n ennek tanulmányváltozata is.

7. A nyergekre vonatkozó értékelhető adatok (gyűjtési hely) alapján az egyes központok elterjedési körzetét is fel tudtuk vázolni, melyről 2006-ban Nagykőrösön tartottam előadást; tanulmány-változata megjelenés alatt. Ennek summázata: a tiszafüredi készítmények szórtam az egész Kárpát-medencében jelen vannak, Kiskunhalas nyergei leginkább a Kiskunság környékéhez és a Dunántúl középső részének gyűjteményeiben fordulnak elő. A többi központ készítményei csak lokális körzetekből kerültek be a gyűjteményekbe; az ettől eltérő pár darabot nagyobb távolságra munkát vállaló pásztorokhoz kötjük.

8. A kutatás során múzeumainkban néhány csontos nyereg is találtam. Ritkaságnak számítottak, csontlemezeik néhány darabon hiányosak. Egy esetben (Hadtörténeti Múzeum) csak az első kápa és kápafej töredéke őrződött meg. A csontos nyergek két típust képviselnek. A korábbi a korong alakú kápafejes típus – ezen csak geometrikus díszítmény fordul elő. Egyik darabjukon a csontbetét alárendelt szerepet játszik, fő díszítményei geometrikus gyöngyház-berakások. Ezeket a darabokat leginkább a 17. század végéhez köthetjük. A kerek kápafejes variáns karcolt és színezett motívumai két réteg eltérő ízlését elégítették ki, kiknek művészi elvárásai még a díszítményt hordozó szimbolikus üzenetekben is mások voltak. A népitől eltérő szimbolikus üzenetet a kiskunhalasi faragott nyergeknél is nyomon érhetjük (állatküzdelem, bajelhárító szívfonat). Csontos nyeregeink legszebb darabjai rokokóba hajló barokk vonásokat sorakoztatnak fel, mely készítési idejüket a 18. század második feléhez köti. Nyeregszárnyuk alját általában nyírfakéreg borítja.

Kutatási időszakomban a már ismert 9 csontos nyereg mellett újabb 9, eddig ismeretlen példányt találtam. A 18 csontos nyeregből csak 5 darab gyűjtési helye ismert, mely egyaránt a Kiskunsághoz kötődik. Az Agria XLIII. kötetében mutattam be a csontos nyergeket, elemeztem ornamentikájukat.

Összegezve:

A négy éves kutatás során számos publikálatlan faragott és néhány csontos nyeret mértem fel, szerkezeti és díszítésbeli elemeit fotón örökítettem meg. A gyűjteményekben lévő példányok a datált darabok segítségével felvázolták a motívumok stílusának alakulását, a különböző faragótechnikák és kiegészítő elemek (színezés) időrendjét. Új gyártó központokat jelöltek ki, az eddig ismerteket pedig új összefüggésbe helyezték. Fényt derítettek az eltérő ízlésű rétegek azonos műhelykörökhöz köthető kiszolgálására, az egyes központok nyeregyártóinak eltérő iskolázottságára. A központok értékesítési körzetéről is nyújtottak új ismereteket.

A kutatás lezártaival egy időben közalkalmazotti jogviszonyom is megszűnt. Az OTKA segítségével vásárolt műszaki cikkeimet munkahelyemnek leadtam, majd a folytatásához saját költségemen újabbakat szereztem be. A faragott nyergek motívumainak tanulmányozását 2008-ban szintén saját költségemre folytatom. Horvátországi múzeumokba még nem jutottam el (pénz és idő hiányában); ezt mindenképpen pótolni szeretném. Hiányzó rajzaim is 2008-ban készülnek el. 2009-re szándékozom elkészíteni és kötetbe szerkeszteni

kutatási eredményeimet, melyből részfejezetek már elkészítettem. A tervezett megjelenéshez az OTKA támogatását szeretném elnyerni.